

Sociální stratifikace

1. Sociální stratifikace

Ve světě existuje odlišnost a nerovnost mezi členy společenství. Tato myšlenka platí ve světě zvířat, stejně jako ve světě lidí. Odlišnost a nerovnost přitom nejsou totožné pojmy. Například biologická odlišnost lidí spočívá v geneticky dané odlišné fyzické a intelektuální vybavenosti jedince. Biologicky založená nerovnost lidí není tvořena prostě odlišnými biologickými vlastnostmi, ale teprve hierarchickým setříděním těchto odlišných vlastností. *Nerovnost tedy předpokládá, že lze jedince nebo skupiny seřadit jakoby na vertikální ose podle míry zastoupení nějaké vlastnosti.* Podobně lze popsat odlišnost a nerovnost lidí podle nějaké sociální vlastnosti jako je například vzdělání, zaměstnání, způsob trávení volného času apod. Ne všechny sociální vlastnosti lze dobře hierarchicky třídit podle stupně zastoupení. Některé vlastnosti se liší v kvalitě a ne v míře svého zastoupení.

Mezi zvířaty jsou zdrojem nerovnosti biologické vlastnosti jako například tělesná hmotnost, počet a délka rohů nebo parohů, rychlost běhu. Rozhodují o nerovném postavení například dvou samců ve stádě jelenů, když svou sílu mezi sebou poměřují v souboji. Tyto vlastnosti se stávají zdrojem nerovnosti, pokud míra jejich zastoupení znamená ve vzájemném souboji výhodu pro jednoho z jelenů.

Lze tedy konstatovat, že ve všech typech společnosti se vyskytuje nerovnost. I v těch nejprimitivnějších kulturách, v nichž téměř neexistují majetkové rozdíly, existuje nerovnost mezi jedinci, mezi muži a ženami, mezi mladšími a staršími. K popisu nerovností používají sociologové termínu sociální stratifikace. Stratifikaci můžeme definovat jako strukturovanou nerovnost mezi různými skupinami lidí a pro názornost je přirovnat ke geologickému vrstvení v zemské kůře, jemuž se hierarchické řazení jednotlivých společenských vrstev podobá. Rozlišujeme čtyři základní systémy stratifikací: otroctví, kasty, stavy a třídy. (Giddens, 2001, 254; někdy se uvádí jen poslední tři). Jednak jsou považovány za tři historické stupně, jednak jsou diferencovány rozdílností znaků.

1. **Kastovníctví** je velmi uzavřený stratifikační systém. Základním zdrojem společenské pozice člověka je jeho prestiž, která je spojena s příslušností k určité kasti. Tato příslušnost byla přenášena rodově a dědila se z otce na syna. Společenská prestiž příslušníka kasty byla obvykle odvozována nebo spojována s určitým náboženským učením nebo ideologií. Mnohem menší význam pro zařazení člověka do určité vrstvy má politická moc a bohatství. Například Mahatma Gándhí, který byl rodově začleněn mezi tzv. brahmány, měl v průběhu svého života větší moc a prestiž než absolutní většina indických obchodníků a podnikatelů dohromady.

Termín "kasta" původně označoval nábožensky sankcionované kategorie lidí v Indii. Nejvyšší "kastou" byli v hinduistickém učení "brahmáni". Tvořili je nábožensky posvěcení lidé, kteří byli pro ostatní "nedotknutelní". Příslušníci nižších kast je nesměli oslovit, nesměli dojíst jejich jídlo, ani se dotknout jejich šatů apod.

Protože kastovní systém obecně zakazuje kontakty mezi členy různých kast, je nezbytně nutné, aby příslušnost ke kasti byla vždy viditelná. V kastovním systému se proto rozvinuly symboly společenské pozice. Nejčastěji byla pozice člověka symbolizována oděvem, způsobem účesu apod. Součástí označení příslušnosti ke kasti se stal často

rasový původ a některé tělesné zvláštnosti s ním spojené.

Kastovnictví bylo typické rozvrstvení zejména v agrární společnosti, kde nebyla široce rozvinuta dělba práce a společenské činnosti nevyžadovaly rozsáhlou integraci a pohyb lidí. Kastovnictví nalezneme proto v jižních státech americké unie v 19. století, kde měl konkrétní podobu černošského otroctví. Objevíme ho také v Jihoafrické republice, kde ještě v 80. letech tohoto století fungoval systém rasové diskriminace černošských občanů, tzv. systém apartheidu.

2. **Stavovský systém** je budovaný především na kritériu moci. Jednotlivé stavy se od sebe neliší ani tak společenskou prestiží a bohatstvím (viz srovnatelné bohatství feudála a církevních hodnostářů ve středověku), ale rozsahem pravomocí. Tyto pravomoci byly úzce propojeny s osobou jejich vykonavatelů. Stavy jsou typické pro rozvrstvení evropské středověké společnosti.

Stavovský systém neznamena absolutní izolaci jednotlivých vrstev od sebe. Všichni lidé ve společnosti jsou chápáni jako v zásadě podobní. Nemůže tedy mezi nimi existovat tak zásadní odlišnost jako mezi otrokem a otrokářem. Mezi jednotlivými stavovskými vrstvami již existují prostupné kanály, kterými se příslušníci nižších stavů mohou dostat na vyšší společenskou pozici. Mechanismus stavovského povýšení má obvykle charakter osobního rozhodnutí těch, kteří mají větší politickou, vojenskou, duchovní nebo organizační moc. Kromě sňatku s člověkem s vyššího stavu mohlo být ve středověku takovou "společenskou zdviží" vystudování církevního semináře. Další možností byl postup v rámci moci vojenské. Udatnost v boji panovník odměňoval povýšením do šlechtického stavu.

Jistou obdobu stavovského povyšování však nalezneme také v naší společnosti v době nedávno minulé. Vstupenkou mezi vyšší společenský stav v reálném socialismu bylo členství ve vládoucí politické straně.

S příslušností k vyššímu stavu zpravidla korelovalo větší bohatství. Bohatství však bylo výsledkem mocenského postavení člověka. Nebylo ekonomicky produktivní. Spíše sloužilo jako symbol společenské pozice majitele. Feudál a šlechtic svým majetkem často hýřili, neboť tím dokládali svoje vyšší postavení ve společnosti. Vedle toho majetek sloužil k utužování osobní závislosti poddaných a nižších stavů na příslušnících vyšších stavů. Poněkud zjednodušeně řečeno feudálové ve středověku za pomoci vojenské síly vybírali vysoké daně od svých poddaných, které jim pak podle vlastního uvážení a zájmů přerozdělovali.

Stavovský systém rozvrstvení lidí ve společnosti nemá jen konkrétní historickou podobu evropského středověku. Jeho rysy nalezneme mnohem dříve i mnohem později. Je patrný například ve společenském životě starověké Mezopotámie před 4 tisíci lety i v nacistickém Německu.

Prvky stavovského rozvrstvení, které je založeno především na mocenském postavení a na osobním rozhodování skupiny mocných lidí nebo samovládce, bylo možné najít také v zemích reálného socialismu. Nejextrémnějším novověkým příkladem stratifikace podle moci je však nacistické Německo za vlády Adolfa Hitlera.

Hitler byl jmenován kancléřem v roce 1933. Provedl sérii politických manévrů, kterými omezil vládní autoritu legislativních orgánů a prezidenta. Jmenoval člena nacistické politické strany ministrem pro

veřejnou osvětu a propagandu. Aby získal kontrolu nad státním aparátem, Hitler vytvořil spojenectví s představiteli německého hospodářství a armády. S podporou armády zrušil úřad prezidenta a kancléře a sám se jmenoval nejvyšším velitelem vojenských sil v zemi. Tím do svých rukou (resp. do rukou 16 generálů, kteří zastávali ministerské úřady) soustředil politickou, úřední, vojenskou, propagandistickou moc

v

zemi.

Mocenské zřízení v nacistickém Německu je příkladem **totalitarismu**. Je to takové rozvrstvení moci ve společnosti, kdy vládnoucí vrstva kontroluje všechny významné oblasti života lidí. Míra společenské nerovnosti je veliká. Konformita a podřízení se moci je zabezpečováno jednak silou a nástroji vyvolávajícími u občanů strach a jednak propagandistickým působením, které vyvolává víru ve výjimečnost realizovaných cílů a v jedinečnost vlastností "prozřetelných" vůdců. Může však nastat situace, že politická moc je sice dominantní, ale ponechává některou oblast společenského života relativně svobodnou, bez mocenské kontroly. Velmi často může jít o oblast hospodářského podnikání. V takovém případě mluvíme o **autokracii**. Autokratické uspořádání moci ve společnosti existovalo například v Indii za vlády Indíry Gandhiové nebo v socialistické Jugoslávii.

3. **Třídní systém** rozvrstvení lidí je typický pro moderní společnost. Dominantním zdrojem společenské pozice člověka je bohatství a příjem. Vliv těchto ekonomických charakteristik se projevuje v definici společenské třídy jako skupině lidí, kteří zauímají podobnou společenskou pozici, protože mají podobné postavení v hospodářském životě. Postavení v hospodářském životě je určeno především vlastnictvím a kontrolou produkčních zdrojů. Na rozdíl od stavovského systému je bohatství a majetek v třídním systému spojeno s produktivním vlastnictvím.

Třídy jsou tedy vrstvy, jejichž rozdíly nejsou založeny na institučně zajištěných výsadách, ale na vnějším postavení jejich příslušníků. Mezi třídami (oproti kastám a stavům) je tedy možné prolínání a vzájemný přechod. Rozdíl mezi kastami a stavy na jedné straně a mezi třídami na druhé straně se také někdy označují jako rozdíl mezi „uzavřenými“ a „otevřenými“ společenskými skupinami. Jestliže termínu „kasta“ se dnes užívá spíše v historickém významu, pak třída a stav jsou zpravidla považovány za určité stránky společenské stratifikace, které se navzájem prolínají. Většina sociologických teorií nerozlišuje přísně mezi pojmy společenská vrstva a třída.

Osvícenecká tradice nás zavazuje uvažovat o odstranění nerovností všude tam, kde nemají opodstatnění. Nejde o programovou likvidaci různosti: chceme potírat sociální nerovnost, vyplývající z bariér, které klade sama společnost. Uspořádání společnosti by nemělo některé skupiny předem diskriminovat a všichni by měli dostat své šance. Protože hodnoty a statky jsou vždy omezené v závislosti na historicky dosaženém stupni vývoje společnosti, jde o to, aby jejich distribuce byla zajištěna relativně spravedlivě, tedy společensky přijatelným způsobem. Rozdílnost postavení aktérů však téměř vylučuje, aby daná úroveň rozdílů byla akceptována absolutně všemi členy společnosti.

Rozdílnost pozic a nerovnost, jež plodí konflikty, se zjevně netýkají jenom jednotlivců, ale celých sociálních skupin. Existují dvě pojetí. Můžeme vycházet z *demografické struktury společnosti* (složení podle věku, pohlaví, národností, ras) a nebo se dostaneme k pojmu *třída*. Třídy jsou velkými skupinami zaujímajícími specifické postavení v rámci sociálního systému, z něhož se odvozují odlišné politické zájmy a jejich ideologické zdůvodnění.

Rozvrstvení společnosti si podřizuje a zabarvuje všechna ostatní skupinová členění. Proniká téměř do všech společenských vztahů a utváří podstatné vlastnosti lidí, žijících v rozmanitých společenských skupinách.

Mezi jednotlivými sociálními vrstvami dochází k přechodu z jedné vrstvy do druhé (sociální mobilita). Může dojít ke společenskému vzestupu nebo ke společenské degradaci člověka.

Téma sociální stratifikace je zajímavé, podstatná je skutečnost, že společnost je členěna, bez ohledu na naše postoje je členěna do určité míry hierarchicky. V tomto kontextu nelze nezpomenout na úsloví z období snah o budování tzv. socialismu, tedy nevydařených snah o rovnost ve společnosti: „...všichni jsme si rovni. Jen někteří jsou si rovnější...“

2. Třídy v marxistickém a sociologickém pojetí

Marxova teorie stratifikace je založena na myšlence, že základem sociálních nerovností ve společnosti jsou sociální vztahy při produkčním procesu, zejména vlastnický poměr k výrobním prostředkům. Od pozice v produkčním procesu, která je charakterizována vztahem k výrobním prostředkům, se odvíjí další rozdíly v politickém vlivu, společenské prestiži, v hodnotových orientacích a životním stylu lidí. Ale již Max Weber poukazoval na to, že ve stratifikaci je užitečné počítat s více znaky. Podle Marxe existují dvě základní třídy: třída vládnoucí a třída ovládaná. Mezi nimi dochází ke konfliktu, který nazval třídním bojem.

Marxova teorie tříd byla kritizována z různých důvodů. **Za první.** Řada autorů upozorňuje na skutečnost, že ve společnosti se uplatňují také jiné než jen ekonomické zájmy. **Stát, armáda, školství se "chovají" relativně nezávisle na hospodářství** dané země. Lidé jsou v těchto institucích regulováni jinými hodnotami a normami. Uvedené námitky se paradoxně potvrdily právě v zemích reálného socialismu, kde straničtí vůdci vytvořili novou mocenskou vrstvu, která se chovala nezávisle na hospodářských vztazích a naopak tyto vztahy determinovala.

Za druhé. Historie kapitalismu ukázala, že konflikt třídních zájmů nemusí být vždy řešen revoluční cestou. Marx špatně anticipoval vývoj v kapitalistické společnosti v první polovině 20. století. Neodhadl tendenci kapitalistické organizace výroby k velkým korporacím, která vedla k oslabení moci vlastníků výrobních prostředků a k vytvoření nové vyšší střední třídy manažerů. Manažerská revoluce rozdělila dispoziční a kontrolní práva kapitalistů mezi dvě společenské skupiny. Posílení střední třídy v moderní společnosti vytvořilo vrstvu společnosti, která "má co ztratit", a proto nemá zájem na radikálních řešeních společenských konfliktů. Stejně tak neočekával takový rozvoj odborového hnutí, které vytvořilo hráz krajním formám vykořisťování. Ekonomický rozvoj tak vedl ke zvýšení životního standardu střední a dělnické třídy, společenské rozdíly mezi vrstvami se snížily. Naznačený vývoj vedl k **institucionalizaci třídního konfliktu**. Zájmy jednotlivých společenských tříd nebyly prosazovány živelně. Třídní konflikty se začaly vyjednávat v rámci sociálního dialogu a byly často řešeny kompromisem. Mechanismem sociálních změn se staly **sociální reformy**.

Za třetí. Marx zobecnil konflikt ekonomických zájmů jako základ stratifikace každé společnosti. Podle vztahu k výrobním prostředkům rozlišuje vládnoucí třídu a třídu ovládanou ve starověkých společnostech, ve společnosti feudální i v kapitalistické společnosti. Například ve feudalismu rozlišuje *feudály*, kteří vlastní půdu a *nevolníky*, kteří na této půdě pracují, ale

nevlastní ji. Podobně v epoše kapitalismu rozlišuje vlastníky výrobních prostředků - *kapitalisty* a *proletariát* jako pracující třídu, která vlastní jen svou práci, kterou prodává kapitalistům za mzdu.

Význam ekonomických vztahů pro rozvrstvení lidí ve společnosti se však v průběhu historického vývoje proměňuje. Marx adekvátně analyzoval ekonomický život v polovině 19. století a popsal dominantní faktor určující společenskou pozici v této době. **Neadekvátně** však **generalizoval výsledky** svých studií na celé dějiny společnosti.

Definice třídy v americké sociologii klade důraz na subjektivní prvky konstituce tříd, na třídní vědomí, city, postoje atd. Prosazuje se tam v podstatě společenská interpretace společenských tříd.

Definice tříd můžeme rozdělit do několika typů.

a) Teorie subjektivní – založeny na prvcích individuálního a společenského vědomí

- třída je útvar, založený na společenském hodnocení
- třída je skupina lidí, mající stejné „vědomí druhu“
- třída je forma politické moci

b) Teorie objektivní

- třída = forma ekonomické kategorie

(více o stratifikaci Giddens, A. 2013. Sociologie, kap. 11)